

PROJEKT KONSERWATORSKI

TEMAT: „Rewitalizacja średniowiecznego układu ruralistycznego osady Rekowo wraz z odtworzeniem zabytkowych elementów infrastruktury drogowej” .

RODZAJ OBIEKTÓW: mur okalający teren lokalizacji byłego kościoła oraz cmentarza przykościelnego, drogi.

ADRES: 73 – 108 Rekowo (nr ewidencyjne działek 95/9, 96), gmina Kobyłanka, powiat stargardzki, województwo zachodniopomorskie.

INWESTOR: Gmina Kobyłanka
Ul. Szkolna 12
73-108 Kobyłanka

ZAMAWIAJĄCY: Pracownia architektoniczna Violet – Arch

PRZEDMIOT OPRACOWANIA: projekt konserwatorski dla wyżej wymienionych obiektów zabytkowych.

ZAKRES OPRACOWANIA: stan zachowania, zalecenia i wytyczne konserwatorskie, program prac konserwatorskich.

AUTOR: mgr Klaudia Pławiak

Szczecin, luty 2017 r.

I. PRACE PRZEDPROJEKTOWE

1. ZAGADNINIA WSTĘPNE

1.1. Rys historyczny.

Cystersi w Kołbaczu

Cystersi przybyli na Pomorze Zachodnie w XIII wieku. Ich pojawienie się przyniosło ze sobą rozwój medycyny, kultury, rolnictwa oraz rzemiosła. Wówczas na terenie Pomorza Zachodniego powstały trzy klasztory męskie (Bierzwnik, Bukowo Morskie, Kołbacz) oraz siedem żeńskich (Cedynia, Koszalin, Marianowo, Pełczyce, Recz, Szczecin, Wolin). W XVI wieku klasztory cystersów zostały rozwiązane, a budynki przeszły na własność Księstwa Pomorskiego. Stało się tak za spraw reformacji rozpoczętej przez księcia Bogusława X. Do naszych czasów przetrwały pocysterskie zabudowania w Bierzwniku, Cedyni Kołbaczu, Marianowie a także Pełczycach.

Opactwo cysterskie w Kołbaczu było najstarszym konwentem na Pomorzu Zachodnim. Istniało od końca XII wieku do 1535 roku. Klasztor ufundowany został przez kasztelana Warcisława Świątoborza. Zgodnie z regułą został lokowany na obszarze bagnistej, równinnej doliny przeciętej korytem rzeki Płoni w odległości około 1,2 km od ówczesnego grodu. Pierwsza grupa zakonników przybyła do Kołbacza w 1174 roku. W uposażeniu otrzymali bliżej nieokreślone zabudowania oraz sześć wsi: starą osadę Kołbacz, Rekowo, Reptowo, Zdunowo, Sosnowo i Dąbie. W roku 1176 w wyniku nadania księcia Kazimierza I dobra zakonne powiększyły się o wieś Przylep, Gardzica, Obryta, Zaborski. W wyniku dalszych darowizn, zamian i zakupów dobra klasztorne już pod koniec XIV wieku stanowiły zwarty obszar włości rozciągający się wokół jeziora Miedwie, od rzeki Iny na wschodzie, po rzekę Reglicy na zachodzie, a także dobra położone w ziemi choszczańskiej i stargardzkiej. Dodatkowo opactwo posiadało również dobra w ziemi kołobrzeskiej, golenickiej lipiańskiej, sławińskiej i słupskiej, a także liczne immunitety sądowe i ekonomiczne, dziesięciny i regalia. Dzięki działalności cystersów okoliczne wsie mogły się lepiej rozwijać, ponieważ zakonnicy wprowadzali w życie nowe rozwiązania techniczne, dzięki czemu mogli przekształcać środowisko naturalne w taki sposób, żeby rolnictwo i hodowla była bardziej efektywna. W XII wieku, spiętrzyli wodę koło Kołbacza powodując podniesienie poziomu wody w jeziorze Miedwie, zmienili dolny bieg rzeki Płoni, kierując ją do swojej osady w Dąbiu. Zajmowali się również młynarstwem i rzemiosłem. W ich dobrach zakonnych prosperowały wiatraki i młyny wodne oraz różne warsztaty (garbarskie, siodlarskie, szewskie, tkackie, kowalskie,

sukiennicze), a także browary, cegielnie, winiarnie. Dodatkowo opactwo wpływało na życie duchowe i intelektualne ówczesnych czasów. Zakonnicy zasiadali w radach biskupich oraz książęcych, brali udział w misjach dyplomatycznych. Opactwo było bardzo istotne dla książęcej dynastii Gryfitów, którzy w XIV i XV wieku mieli tam swoją nekropolię.

W Kołbaczu wzniesiono imponujący kościół, który przyjął formę trójnawowej bazyliki założonej na planie krzyża łacińskiego z jedno przęsłowym chórem zakończonym półokrągłą apsydą oraz pięcioprzęsłowym transeptem, do którego przylegały cztery kaplice.

Najstarsze części budowli reprezentują styl romański, następnie wczesnogotycki i gotycki. Już w trakcie rozbudowy starano się zmodernizować najstarsze partie zbudowane w stylu romańskim, co widoczne jest w dwukrotnym podwyższeniu stromizny szczytów transeptu. Poszczególne fazy budowy obiektów klasztornych odpowiadają również zmieniającym się wpływom politycznym na Pomorzu Zachodnim. W 1534 roku wprowadzono reformację, a Kołbacz podobnie jak inne opactwa Pomorza Zachodniego i Nowej Marchii utworzył domenę książęcą, w związku, z czym zmieniła się funkcja obiektów klasztornych. W czasie panowania pruskiego Kołbacz stał się jedną z największych domen pruskich, ale zabudowania ulegały stopniowej dewastacji. W XVIII wieku rozebrano kaplice południowe transeptu, krużganki, sklepienia i empory naw bocznych kościoła, oraz częściowo skrzydła południowe i wschodnie. W połowie XIX wieku (lata 1851-1852) przeprowadzono częściową restaurację kościoła, w prezbiterium wykonano nowe sklepienia, odbudowano zakrystię, odnowiono sygnaturę i naprawiono zniszczone partie murów. Rozebrano jednak pozostałe części skrzydła wschodniego i południowego klasztoru. Finalnie do naszych czasów z budynków opactwa cystersów w Kołbaczu zachował się jedynie: kościół (budowany był od początku XIII do początku XIV wieku i przebudowany do połowy XIV wieku), Dom Opatów (zbudowany w 1. połowie XIV wieku), piwnice i przyziemie zachodniej części klasztoru (tzw. Dom Konwersów) oraz dwa budynki gospodarcze z tego samego okresu (stodoła i owczarnia).

Bibliografia:

1. Michał Franiak, *Dzieje opactwa cystersów w Kołbaczu (1173-1535)*, Racibórz 2015,
2. Helena Chłopocka, *Powstanie i rozwój wielkiej własności ziemskiej opactwa cystersów w Kołbaczu w XII-XIV wieku*, *Prace Komisji Historycznej / Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Wydział Historii i Nauk Społecznych*; t. 17, z. 2, s. 190-305,
3. Krzysztof Guzikowski, *Procesy kolonizacyjne w posiadłościach cystersów z Kołbacza w XII-XIV wieku. Przestrzeń i ludzie*, Szczecin 2014.

Rekowo

Pierwotna wieś Rekowo nazywano Rekow, Recow, Reckow. Osada ma średniowieczny rodowód, a pierwsze zmiany pochodzą już z XII wieku. W 1173 r.¹ z nadania Warcisława Świętoborzycawieś stanowiła część uposażenia klasztoru cystersów w Kołbaczu. W 1180 roku biskup Kamieński Konrad I odrzucił w Rekowiepobór dziesięcin. W XV wieku na majdanie powstał kościół oraz cmentarz. Po sekularyzacji klasztoru w XVI wieku Rekowo wraz ze osadą Nieznań stanowiło wspólny folwark. W połowie XIX wieku istniała szkoła, osada liczyła 264 mieszkańców i było w nich kilkanaście gospodarstw chłopskich, zagrodniczych i komorniczych, a także kilkadziesiąt mieszkalnych. W 1939 roku wieś zamieszkiwało już tylko 157 mieszkańców w 36 gospodarstwach. Po 1945r. wieś częściowo przekomponowano². Jest to nieduża wieś okolicowa otoczona polami, a położona w pobliżu lasu u zbiegu kilku dróg. W centrum znajdował się plac z nieistniejącym już kościołem oraz cmentarzem otoczonym murem i obsadzonym drzewami. Wokół tego kolistego nawisu znajdowały się parcele mieszkalne oraz droga o nawierzchni brukowej. Dokumentacja fotograficzna wykonana na początku XX wieku przez Richtera i Straubego pokazuje dawną wolnostojącą zabudowę chałup chłopskich nakrytych siodłowymi dachami o szalowanych szczytach wkomponowana w zielen starych drzew³. Obecnie wieś jest okolicą rozwiniętą w ulicówkę wzdłuż drogi dojazdowej od północnego wschodu. Zabudowa wokół majdanu jest typologicznie jednorodna, ułożona na nieregularnych działkach. Cechą charakterystyczną zabudowy są okazałe domy mieszkalne z końca XIX i początku XX wieku, bogato zdobione detalem architektonicznym, posadowione głównie kalenicowo na froncie siedliska oraz drewniano – ryglowe stodoły usytuowane w głębi parceli.

---

¹ Katalog zabytków powiatu stargardzkiego, red. M. Majewski, str. 92

² Zabytki powiatu stargardzkiego. Gmina Kobylanka, M. Majewski, str. 18

³ MNS, nr inw. MNS/Foto/XVIII/1467-1469

Mapa topograficzna 1:25 000, 1892r.

Mapa przedwojenna (lata 30-te, XX w.) w skali 1:25000

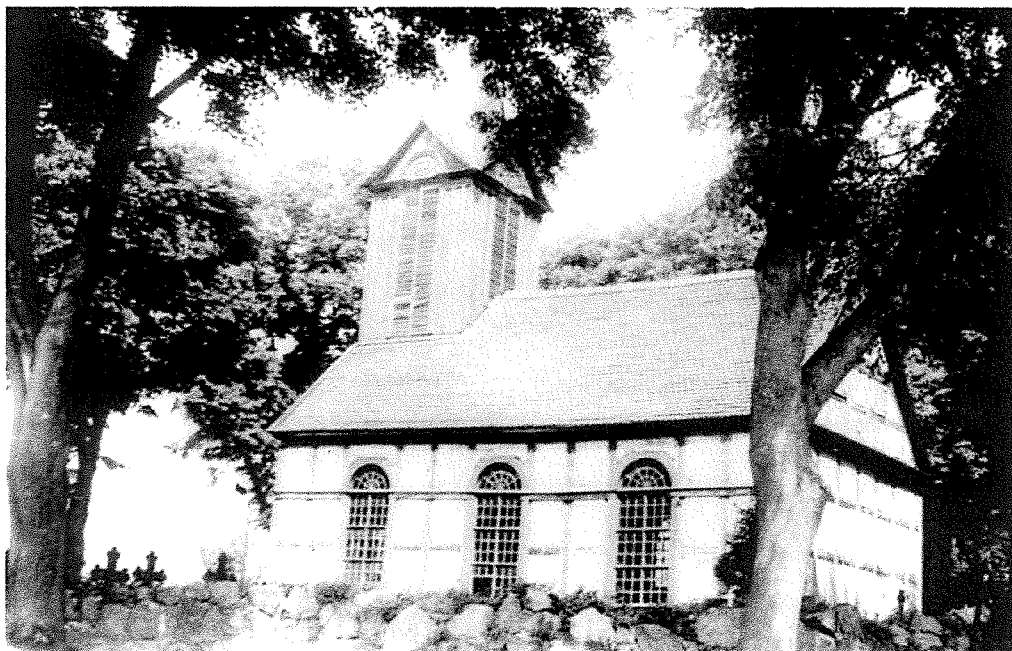
Kościół oraz ewangelicki cmentarz usytuowany w jego sąsiedztwie powstał w XV wieku. Zlokalizowany był na placu w centrum wsi. Obecnie na cmentarzu nie zachowały się żadne groby, nie widać również ich obrysu. Jest to równy teren otoczonym gospodarstwami i obsadzony drzewami: (lipa, kasztan, dąb). Pierwszy kościół spalił się wraz ze wsią w 1650⁴. Następnie w 1835 roku powstał niewielki kościół szachulcowy w konstrukcji słupowo – ramowej, salowy, bez wyodrębnionego prezbiterium, z wieżą na kalenicy. Wieża była nadbudowana nad nawą i wykonana z drewna. U dołu miała kwadratowy kształt, zwieńczona strzeliście. Wnioskując po zachowanej dokumentacji fotograficznej dach kościoła prawdopodobnie kryty był łupkiem oraz dachówką karpiową. Kompozycja fasady była

⁴Katalog zabytków powiatu stargardzkiego, str. 93

3-osiowa symetryczna. Okna miały łukowe zwieńczenia i były duże, przez co zapewniały pokaźną ilość światła. Świątynia została rozebrana w 1950r. Obecnie zachował się jedynie kamienny mur ogrodzeniowy z ceglanymi filarami bramnymi. Z zachowanej dokumentacji historycznej nie można jednoznacznie ustalić lokalizacji kościoła, jego wielkości ani lokalizacji pochówków i ich ilości. Dopiero badania magnetometryczne i georadarowe pozwoliły na dokładniejszy zarys nekropolii oraz ustalenie lokalizacji obiektów na terenie centralnego placu.

Kościół fil. w Rekow, wg stanu sprzed 1945r. Ze zbiorów Pommersche Landesmuseum w Greifswaldzie/Niemcy.

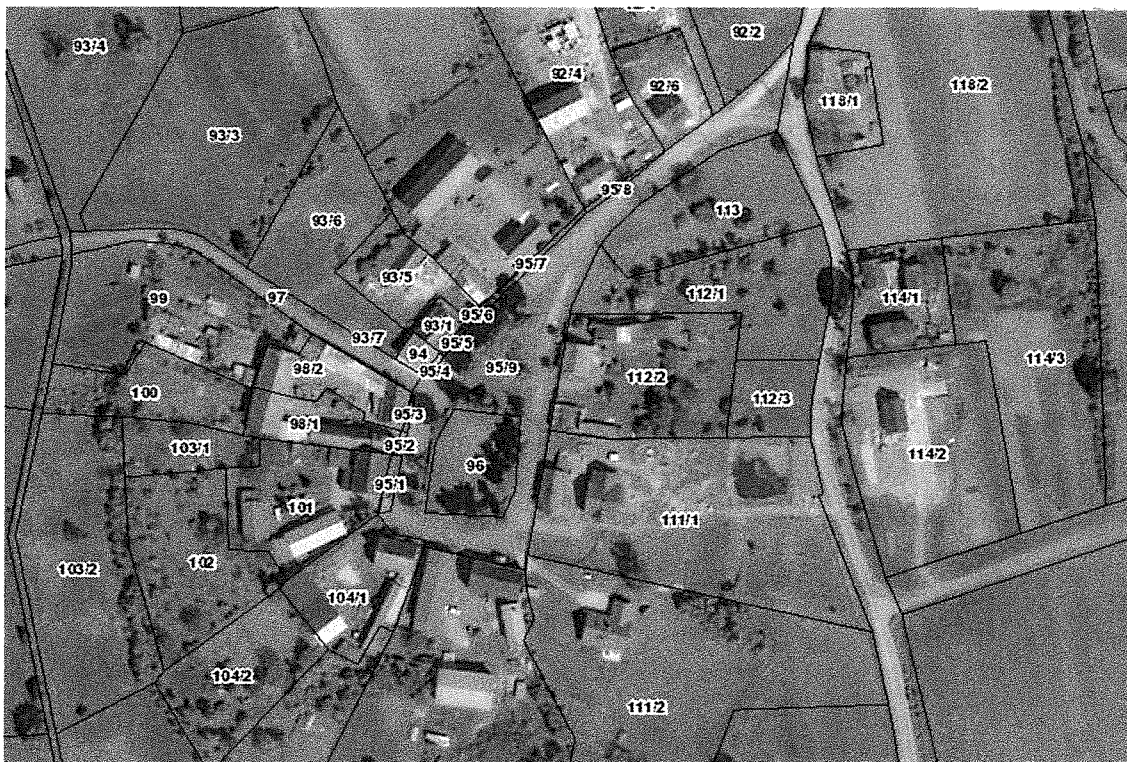

Kościół fil. w Rekowie, wg stanu sprzed 1945r. (źródło: Gmina Kobylanka).

Dobra analogią dla nieistniejącego kościoła w Rekowie jest świątynia znajdująca się 10 km na zachód od Łobza, również w miejscowości Rekowo, w gminie Radowo Małe, w województwie zachodniopomorskim. Jest to kościół z 1802 roku, poewangelicki p.w. Świętych Apostołów Piotra i Pawła. Zbudowany z fundacji Georga J. von Borcka. Obiekt także znajduje się na placu, wokół, którego posadowione są zabytkowe lipy. Jest to również kościół szachulcowy, o konstrukcji słupowo – ramowej, salowy, bez wyodrębnionego prezbiterium. Jednak nawa nie jest zamknięta prosto, ale trójbocznie. Także nadproża okienne nie są zwieńczone łukowo, tylko są proste. Obiekt ma dach jednokalenicowy, obecnie pokryty blachą. Drewniana wieża jest nadbudowana nad nawą, u dołu posiada kwadratowy kształt, który przechodzi wyżej w ośmiobok. Zwieńczona jest barokowym hełmem w kształcie odwróconego kielicha z krzyżem.

(fot. Marcin Szukała – 2003 r., źródło: www.szklakiem.pomorza.zachodniego)

Współczesna mapa Rekowa, wraz z zaznaczonymi numerami działek (źródło: <http://mapy.geoportal.gov.pl>). Opracowanie skupia się głównie na działce 96 i 95/9.

1.2. Analiza dotychczas przeprowadzonych prac konserwatorskich, naprawczych lub remontowych.

Według Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego okolicowy układ ruralistyczny wraz z zabudową objęty jest strefą B ochrony konserwatorskiej. Granice przebiegają zgodnie z zewnętrznymi granicami parcel, wchodzących w skład wsi. Dodatkowo od strony dojazdu z Bielkowa sylweta wsi ma być chroniona strefą E ochrony ekspozycji.

Na danym terenie nie były prowadzone prace o charakterze stricte konserwatorskim i restauratorskim, natomiast prawie wszystkie domy wokół centralnego nawisu wsi mają charakter zabytkowy i przeszły gruntowny remont. Budynki zostały wyremontowane, dodatkowo podkreślając i eksponując zabytkowy detal architektoniczny, jaki występuje na ich elewacjach. Domy zbudowane z cegły ceramicznej zostały otynkowane, w większości został położony również nowy dach wykonany z ceramicznej dachówki zakładkowej. Zachowano osiową, symetryczną kompozycję fasad. W nielicznych obiektach zachowały się, również drewniane otwarte ganki przed wejściem frontowym. Opaski okienne wraz z geometrycznymi zwieńczeniami zostały podkreślone poprzez inny kolor, co harmonizuje z historycznym wykończeniem tego typu zabudowy. Wszystkie zabytkowe elementy w postaci boniowania, dekoracyjnych plastrów, konsolek, wsporników, girlandów zostały odrestaurowane. Na

szczególną uwagę zasługuje elewacja domu Rekowo 11, w którym elewację odnowiono barwioną farbą emulsyjną w kolorze różu indyjskiego, a spoiny bielono, a także polichromowana dekoracja florystyczna na fasadzie domu Rekowo 10 i 11, która również przeszła zabiegi renowacyjne. Dzięki tego typu pracom teren wokół centralnego placu jest spójny kompozycyjno – architektonicznie.

Mur ogrodzeniowy otaczający teren pocmentarny nie został poddany pracom konserwacyjnym. Widoczne są liczne uzupełnienia wapiennej spoiny, twardszą „cementową”, co doprowadzała do odparzania, a przez to jeszcze większego kruszenia, złuszczenia oraz ubytków w jego strukturze. W większości luźne elementy ogrodzenia są pozostawiane w jego pobliżu lub prowizorycznie ustawiane na miejsce. Dany teren został poddany badaniom magnetometrycznym i georadarowym mające na celu inwentaryzację danego obszaru, a także lokalizację pochówków i innych obiektów.

1.3. Analiza mikroklimatu.

Stopień zanieczyszczenia środowiska nie jest niewielki. Na terenie Pomorza Zachodniego występują dłuższe okresy z opadami jest wilgotno, w związku, czym trzeba zwrócić uwagę na dobre zabezpieczenie przez wodą opadową oraz gruntową, która przemieszcza się w strukturze materiałów porowatych na zasadzie podciągania kapilarnego. Duża ilość wody powoduje zawilgocenia, które sprzyjają szybszemu zasoleniu oraz rozwojowi mikroorganizmów na powierzchni ruin. Temperatura jest w miarę umiarkowana, dlatego rzadko zdarzają się gwałtowne soki temperatury, co zmniejsza ryzyko szoków termicznych szczególnie szkodliwych dla wewnętrznej struktury zabytków oraz warstw zabezpieczających. Obecność niewielkiej ilości samochodów powoduje, że dynamiczne wstrząsy spowodowane ruchem kołowym są małe.

2. DOKUMENTACJA STANU ZACHOWANIA

2.1. OPISOWA

Wieś ma ruralistyczny układ okolicowy o średniowiecznej metryce, z całkowicie czytelnymi cechami rozplanowania przestrzennego. Dobrze widoczna jest spójność kompozycyjna architektoniczno - przestrzenna. Na terenie wokół centralnego placu znajdują się domostwa o charakterze zabytkowym, a także waleńach kulturowych i artystycznych. Granice przebiegają zgodnie z zewnętrznymi obwodami parcel, wchodzących w skład osady.

Kamienny mur ogrodzeniowy – zamyka z czterech stron plac, na którym do 1950 roku znajdował się XVIII - wieczny kościół oraz ewangelicki cmentarz przykościelny. Obecnie nie

widzieć śladów nagrobków i świątyni. Badania magnetometryczne i georadarowe przeprowadzone w 2016 r. przez dr Andrzeja Ossowskiego wykazały, że teren został zniwelowany i pokryty w dużej części 10 centymetrową warstwą piasku oraz czarnoziemem, co powoduje, że na powierzchni nie widać pozostałości po obiektach. Współcześnie na danym terenie zlokalizowane jest boisko do siatkówki, plac zabaw i miejsce ogniskowe (numer działki 96). Wokół muru znajduje się zabytkowy starodrzew w postaci lip i kszatanowca. Obecnie obszar objęty jest strefą B ochrony konserwatorskiej. Obiekt usytuowany jest w centrum wsi, gdzie majdan otaczają historyczne domy o bogatym detalu architektonicznym na fasadach. Ogrodzenie datowane jest na pierwszą połowę XIX wieku. Wykonane z masywnych kamieni polnych na zaprawie wapiennej z obdaszkiem ceglanym i filarami bramnymi murowanymi z czerwonej cegły ceramicznej. Kamienie pierwotnie zespolone były zaprawą wapienną, natomiast później uzupełniano mur zaprawą cementową, która spowodowała odparzenia i ubytki. Dokładnie widoczny jest obrys muru ogrodzeniowego, jednak w wielu odcinkach są wyrwy oraz dziury różnej wielkości, a na jego powierzchni widać liczne odspojenia zaprawy i złuszczenia, a także ubytki w czapie. Powierzchnia w wielu miejscach pokryta jest porostami, glonami, a na szczycie w wielu miejscach rosną trawy. Niektóre części obiektu leżą luźno w pobliżu muru. We wschodniej stronie muru znajduje się duża wyrwa stworzona przez drzewo, którego pień i korzenie usytuowały się obecnie na jego linii. Od strony południowej część ogrodzenia porośnięta jest bluszczem, który przypomina o pierwotnej funkcji cmentarza istniejącego na danym terenie.

Ceglane filary nieistniejącej bramy – stanowiły podstawę dla kutej bramy, która kiedyś stała w tym miejscu. Obecnie zostały po niej tylko zakotwione w filarach podstawy zawiasów. Brama prowadziła na teren kościoła oraz cmentarza przykościelnego. Filary są wykonane z czerwonej cegły ceramicznej o wążku wozówkowo – główkowym. Mają kształt prostokątów, a ich szczyty są zakończone stożkowo, są masywne i wysokie (ok. 2,5 m). Nie mają charakteru ozdobnego, a na ich powierzchni nie występują profilowania, ani detal architektoniczny. Wymagają prac konserwacyjnych. Na ich powierzchni obu obiektów widać ubytki w cegle oraz spoinie, rysują się nieliczne pęknięcia, odspojenia i zarysowania. Występują również zasolenia oraz korozja biologiczna w postaci porostów i mchów.

Fundamenty kościoła – widnieją w karcie Gminnej Ewidencji Zabytków z 1996 r., jednak podczas wizji lokalnej na terenie wewnątrz muru okalającego teren pocmentarny, nie było już widać fundamentów rozebranego kościoła ryglowego. Zatarty jest również rozkład nagrobków i mogił. Badania magnetometryczne i georadarowe wykazały, że fundamenty znajdują się kilkadziesiąt centymetrów pod powierzchnią ziemi oraz pozwoliły precyzyjnie ustalić ich

lokalizację. Kościół, po którym zachowały się jedynie fundamenty znajdował się w północnej części cmentarza niedaleko bramy wejściowej. Posadowiony był na planie prostokąta, a dłuższy bok znajdował się po stronie północnej.

Drogi – ich stan określa się, jako zły. Obecnie nawierzchnia dróg wewnętrznych objętych opracowaniem nie jest jednorodna materiałowo: kostka brukowa, żwir. Zróżnicowana jest także ich szerokość. Nawierzchnia nie jest okrawężnikowana, a drogi nie przylegają bezpośrednio do budynków i budowli, oddziela je pas zieleni o różnej szerokości.

Droga brukowa wokół nawisu – na Karcie Ewidencyjnej z lat 80-tych XX wieku widnieje informacja, że droga, która otaczała plac okolicowy, a dalej przechodziła ulicówkę od strony północnej, wykonana była z kostki brukowej, ale występowały na niej ubytki oraz wyszczerbienia. Obecnie nie widać bruku, a na całej powierzchni drogi znajduje się żwir. Na skutek eksploatacji ma również wiele uskoków i dziur.

Droga brukowa boczna nienależąca do założeń okolicy – droga wykonana jest z bruku, na poboczach znajduje się piach, żwir i kamienie. Ma liczne uskoki, a także ubytki w swojej strukturze. Z powodu długotrwałej eksploatacji uległa miejscami spękaniu i złuszczeniu. Wskutek odkształceń nawierzchni zniszczeniu uległo pionowe ukształtowanie drogi (spadki, niweleta) i uniemożliwione jest odwadnianie powierzchniowe drogi.

Dom mają charakter zabudowy i stanowią jednolitą kompozycję przestrzenną – architektoniczną układu ruralistycznego wsi. Zbudowane są z cegły ceramicznej, w większości tynkowane (tylko jeden barwiony jest farbą emulsyjną, a spoiny bielone), otwory okienne ujęte barwionymi profilowanymi opaskami, zwieńczone trójkątnymi, prostokątnymi lub półwałnymi szczytami. Na elewacjach występuje boniowanie, dekoracyjne konsolki, wsporniki, pilastry oraz plastyczna, czasem polichromowana dekoracja florystyczna, a także girlandy. Kompozycja fasad zazwyczaj jest kilku osiowa, symetryczna. Budynki pokryte są wysokimi dachami dwuspadowymi (obecnie wykonanymi z ceramicznej dachówki zakładkowej). W paru wypadkach wejście frontowe poprzedzone jest drewnianym otwartym gankiem. Jeden z domów zwrócony jest szczytem do drogi, z łamanym dachem dwuspadowym, a także trzyosiową szczytową oraz usytuowanym przyszczytowo wejściem.

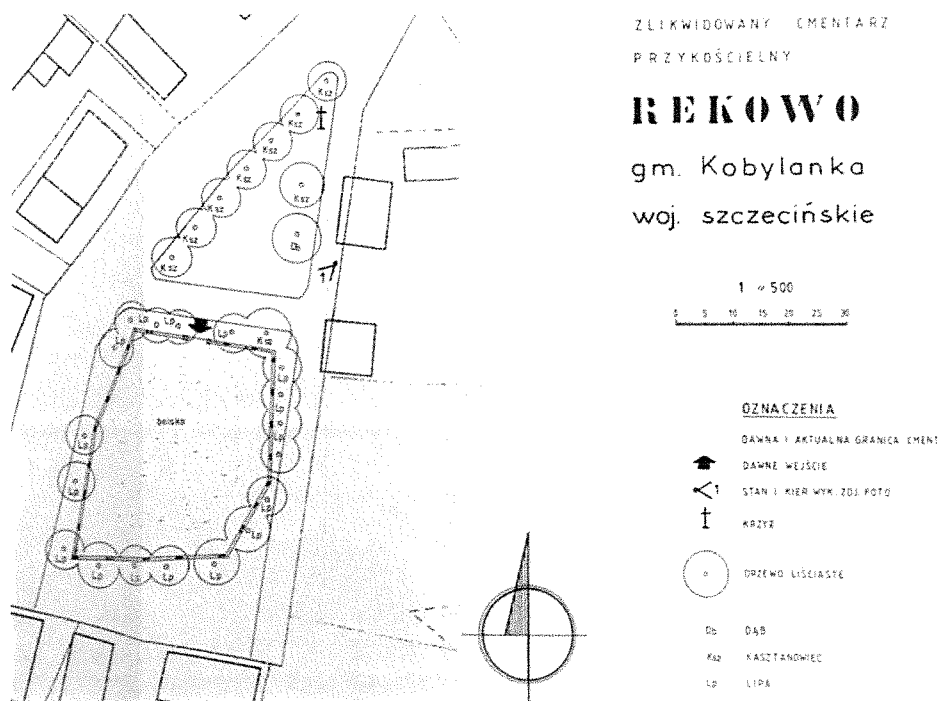

Zdjęcie lotnicze centralnej części Rekowa(źródło: geoportal.gov.pl); wraz z zaznaczonym kolorem czerwonym obrysem kamiennego ogrodzenia (działka nr 96)

Mapa przedstawiająca układ zabytkowych domów wokół centralnego nawisu w założeniu ruralistycznym wsi ujętych w Kartach Gminnej ewidencji Zabytków(źródło: geoportal.gov.pl)

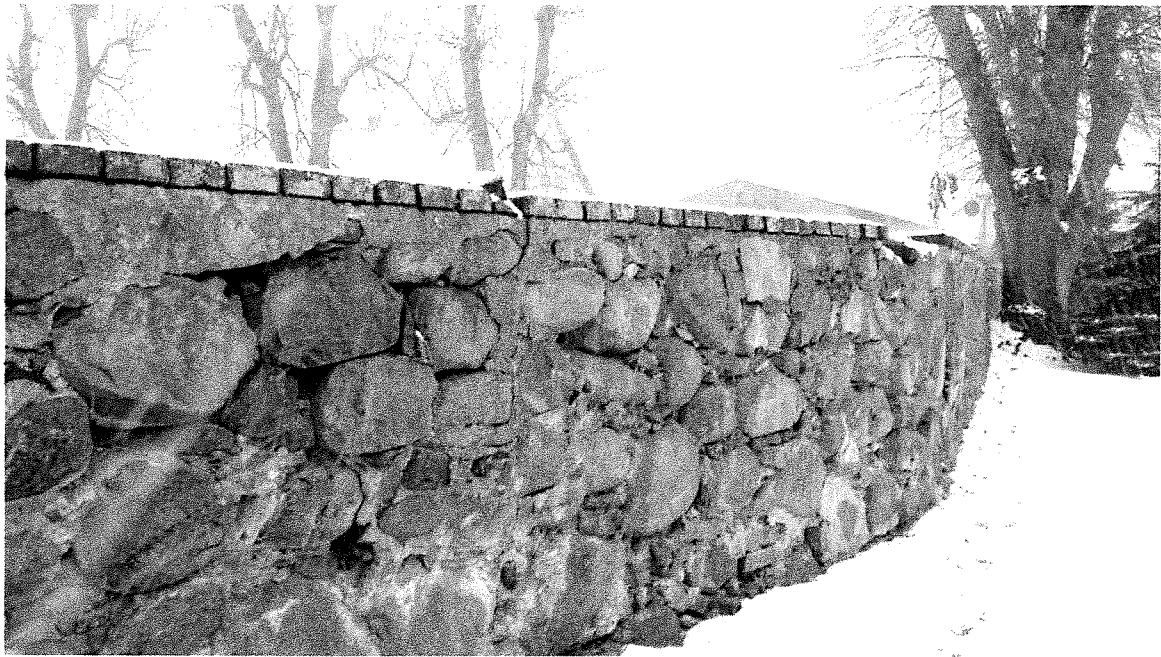

Oznaczenie miejsca terenu dawnego cmentarza oraz zachowanego zabytkowego drzewostanu (źródło: Karta Gminnej Ewidencji Zabytków)

Widok terenu cmentarza wykonany w bramie wejściowej w kierunku południowym (2016 r.) – na powierzchni nie widać pozostałości po fundamentach kościoła, ani nagrobkach (fot.A.Ossowski)

2.2. DOKUMENTACJA FOTOGRAFICZNA

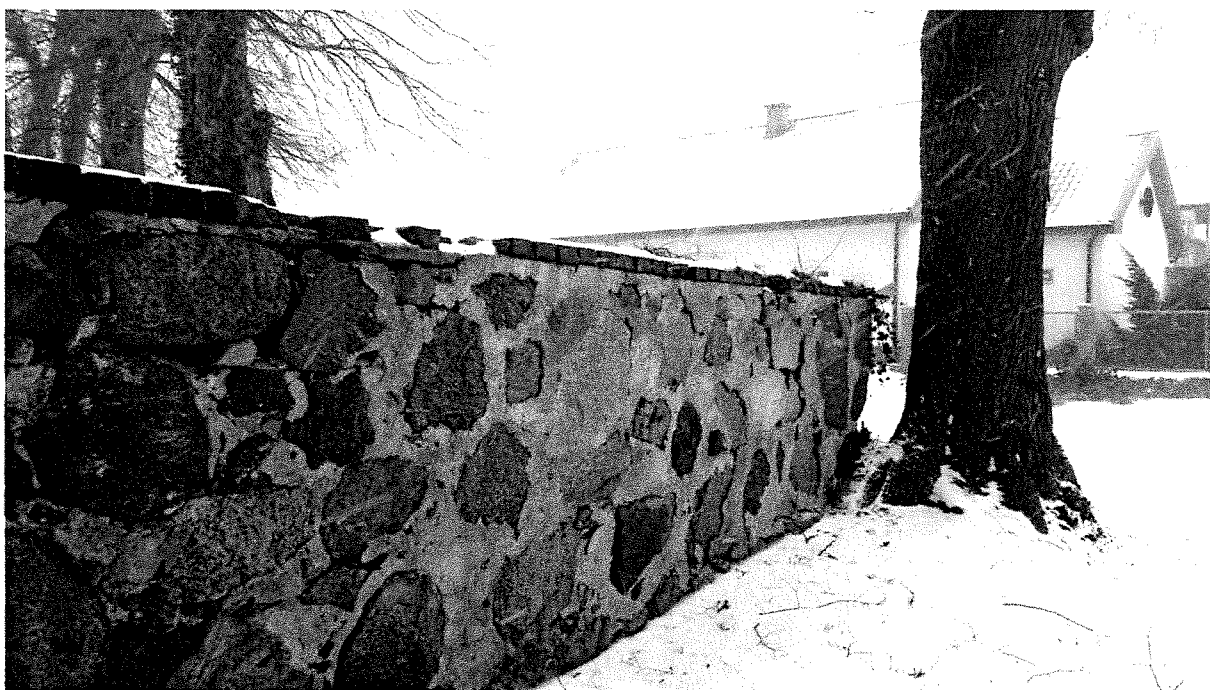
Fot.1. Mur od strony drogi otaczającej plac.

Fot.2. Wtórne zaprawy i korozja biologiczna na murze, od strony W.

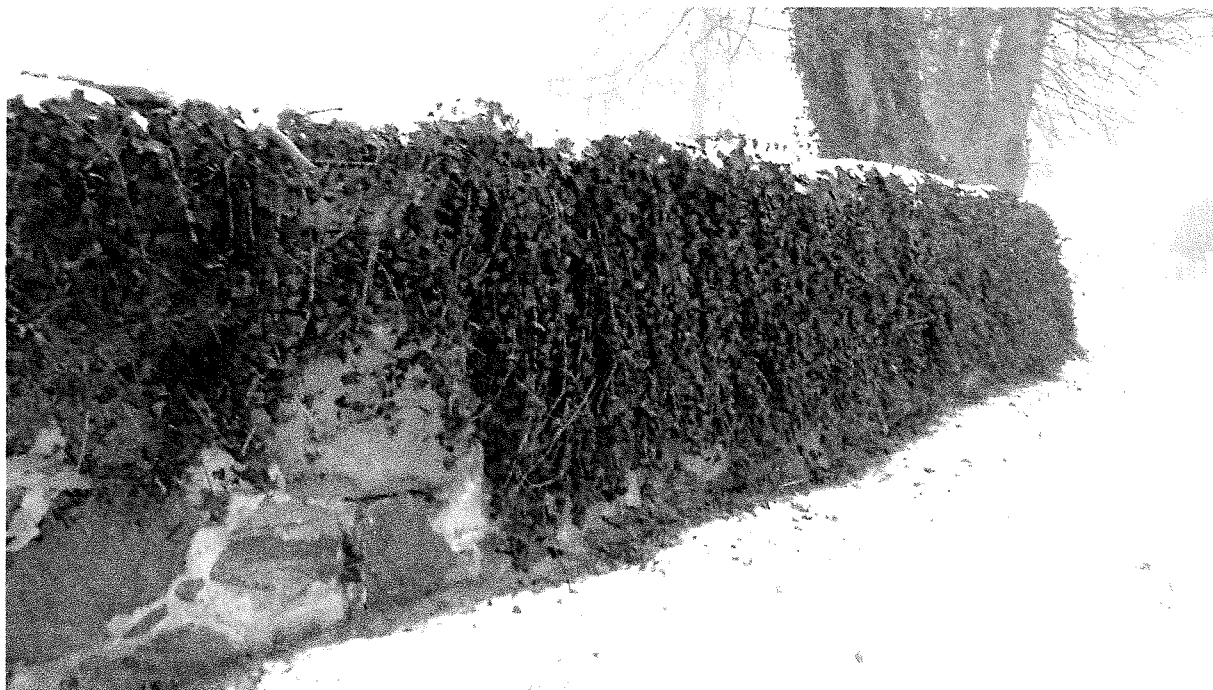

Fot.3. Ubytki w murze od strony W.

Fot.4. Włócznie zaprawy na murze.

Fot.5. Bluszcz w części S muru.

Fot.6. Lipa przechodząca przez mur.

Fot.7. Wtórne zaprawy na powierzchni muru.

Fot.8. Ubytki w szczycie muru.

Fot.9. Ubytki w szczycie muru.

Fot.10. Korozja mikrobiologiczna (porosty, mchy).

Fot.11. Brak spoiny w strukturze muru.

Fot.12. Duży ubytek w strukturze muru.

Fot.13.Ceglana korona muru porośnięta trawami.

Fot.14.Ubytki w kamiennym murze i ceglanej koronie.

Fot.15. Ubytek w strukturze ogrodzenia, strona S.

Fot.16. Plac wewnątrz muru – strona S.

Fot.17. Plac wewnątrz muru – strona N, widok na filary bramne.

Fot.18. Plac wewnątrz muru – strona W i N.

Fot.19. Plac wewnątrz muru – strona W; w tle zabytkowe domy Rekowo 9 i 10.

Fot.20. Plac wewnątrz muru – strona S; w tle zabytkowy dom z gankiem Rekowo 11.

Fot.21. Plac wewnątrz muru – strona S; w tle zabytkowy dom z gankiem Rekowo 12.

Fot.22. Plac wewnątrz muru – strona E.

Fot.23. Plac wewnątrz muru – strona E.

Fot.24. Filar bramny.

Fot.25. Filar bramny.

Fot.26. Ubytki w spoin, szczycie oraz złuszczenia cegły na filarze.

Fot.27. Ubytki w szczycie ceglanego filaru.

Fot.28. Ubytki spoin w ceglanym filarze.

Fot.29. Ceglane filary bramne.

Fot.30. Świetlica i dom Rekowo 7.

Fot.31. Pozostawiona elewacja stodoły wokół placu- dla zachowania spójności kompozycji zabudowy.

Fot. Dom - Rekowo 10 (źródło: Karta Gminnej Ewidencji Zabytków).

3. BADANIA STANU ZACHOWANIA

Mur ogrodzeniowy zachowany jest w złym stanie. Ogrodzenie wykonane jest z masywnych kamieni polnych na zaprawie wapiennej z obdaszkiem ceglanym i filarami bramnymi murowanymi z czerwonej cegły ceramicznej. Kamienie pierwotnie zespolone były zaprawą wapienną, natomiast bieżące uzupełnienia ubytków w murze wykonywano poprzez zastosowanie „mocnej” zaprawy cementowej, która nie jest paroprzepuszczalna, co w efekcie spowodowało jeszcze większe odparzenia, złuszczenia i ubytki. Dodatkowo ubytki w czapie zwieńczającej spowodowały zawilgocenie i kruszenie w okresie zimowym. W większości odcinków mur jest całkowity, jednak na jego powierzchni widać liczne odspojenia zaprawy, są też dziury i wyrwy. Na powierzchni są wykwyty korozji mikrobiologicznej w postaci porostów i glonów, na czapie w wielu miejscach rosną trawy. Niektóre części obiektu leżą luźno w jego pobliżu. We wschodniej strony muru znajduje się duża wyrwa stworzona przez drzewo, którego pień i korzenie usytuowały się obecnie na jego linii. Ceglane filary bramne stanowiły niegdyś wejście na teren cmentarza, niestety skrzydło bramy nie zachowało się. W filarach tkwią żelazne części zawiasów. Na powierzchni widoczne są odspojenia, złuszczenia i ubytki warstwy licowej cegły. W dolnej części obiektów zauważalne są zawilgocenia oraz zasolenie. Na syczcie filarów obserwujemy spore ubytki w ceglach. Zabytkowy drzewostan w postaci lip, kasztanowców i dębów jest dobrze zachowany. Należy go bezwzględnie chronić. Na zły stan zachowania wpływają nie tylko uszkodzenia mechaniczne oraz niedopasowane środki naprawcze, ale również działanie szkodliwych czynników atmosferycznych jak: woda opadowa (deszcz, grad, śnieg), woda podciągana kapilarnie z gruntu, różnice temperatur (szoki temperaturowe), a także czynniki mikrobiologiczne. Wszystkie bodźce wpływają negatywnie na wewnętrzną strukturę obiektów, przyczyniając się do ich zasolenia, zawilgocenia oraz są przyczyną pęknięć strukturalnych zabytków. Dodatkowym czynnikiem wpływającym na niszczenie obiektów, którego nie da się wyeliminować, są dynamiczne mechaniczne wstrząsy spowodowane ruchem kołowym samochodów.

Teren po byłym cmentarzu i kościele otoczony kamiennym murem został poddany badaniom magnetometrycznym i georadarowym mającym na celu inwentaryzację danego obszaru, a także lokalizację pochówków i innych obiektów. Wykonał je dr Andrzej Ossowski poprzez odwierty sondażowe, a także przy pomocy urządzenia Georadarowego, Sondy Foerstera oraz detektorów metali. Dany obszar był zniwelowany i pokryty w dużej części 10 centymetrową warstwą piasku oraz czarnoziemem, co powoduje, że obecnie na powierzchni nie widać pozostałości po obiektach. W wyniku przeprowadzonych badań udało się ustalić lokalizację kościoła oraz pochówków. Badania wykazały, że na danym terenie zalega olbrzymia ilość

przedmiotów z dawnego kościoła oraz cmentarza, a także określili kilka miejsc zalegania dużych skupisk przedmiotów metalowych. Świątynia posadowiona była na planie prostokąta, a dłuższy bok znajdował się po stronie północnej. Obecnie zachowały się po nim jedynie fundamenty, które znajdują się w północnej części cmentarza niedaleko bramy wejściowej. Część cmentarna znajdowała się w drugiej części terenu za kościołem. Największe nagromadzenie pochówków znajduje się w środkowej części działki oraz w jej południowo – wschodnim narożniku. Bezpośrednio podczas badań odnaleziono dwa nagrobne żeliwne krzyże, jedną tablicę żeliwną oraz drobne przedmioty (dzwonki, patera). Dr Andrzej Ossowski podsumowując przeprowadzone badania stwierdził, że na danym obszarze znajdują się pozostałości zniszczonego kościoła, liczne pochówki oraz zachowało się bardzo dużo przedmiotów zabytkowych spoczywających pod powierzchnią ziemi. W związku z tym podczas prac wykonawczych może być potrzebny nadzór archeologiczny i konserwatorski.

II PROJEKT KONSERWATORSKI

1. Założenia programowe.

Głównym założeniem jest rewitalizacja zabytkowego centrum wsi poprzez odtworzenie i uczynienie historycznej granicy nawisu, na którym dawniej znajdował się kościół oraz cmentarz, zachowanie zabytkowego drzewostanu, a także rewitalizacja dróg wokół niego, z zachowaniem wartości dawności oraz malowniczości założenia, po przeprowadzeniu zabiegów konserwacyjnych i restauracyjnych. Prace dotyczyć będą niezbędnych wzmocnień oraz uzupełnienia ubytków oraz konserwację zachowanej substancji, a także zabiegów mających na celu uczynienie najistotniejszych historycznie elementów przestrzennych. Wynikające z powyższych prac i zabiegów konieczne, ale jednocześnie ograniczone do minimum, uzupełnienia winny być odróżniane od oryginalnych elementów, będące z nimi jednocześnie zintegrowane kompozycyjnie.

2. Wytyczne konserwatorskie.

- Zaleca się minimalną ingerencję w zabytkową substancję muru ogrodzeniowego, elementy przeznaczone do uzupełnienia części brakujących powinny harmonijnie łączyć się w całość, odróżniając się zarazem od partii autentycznych tak, aby zabiegi restauratorskie nie fałszowały dokumentu sztuki i historii.
- Elementy dodane powinny wywodzić się z kompozycji architektonicznej i jednocześnie nosić znamiona naszych czasów.

- Naprawy powinny opierać się o tradycyjne metody rzemieślnicze, a dopiero tam gdzie nie mogą one sprostać potrzebom, wolno stosować rozwiązania inżynierskie, jednak tak, aby nie naruszały historycznego obrazu zabytku.

- Zastosowane materiały powinny mieć podobne właściwości fizyko – chemiczne do oryginalnej substancji zabytków, a także powinny być trwałe oraz łatwe do ewentualnego usunięcia.

- Kościół stanowił zawsze dominantę w układach ruralistycznych, dlatego trzeba pokazać fundamenty, przy jednoczesnym zachowaniu relacji z układem przestrzennym i obiektami zabytkowymi,

- Wykonać plansze informacyjne zawierającą zdjęcia, rys historyczny oraz architekturę osady. Dobrze byłoby przekazać informacje zawarte w Kartach Gminnej Ewidencji Zabytków, oczywiście z podaniem źródła.

- Konstrukcja planowanej altany bądź wiaty (na działce nr 95/9) winna subtelnie nawiązywać do zabytkowej architektury znajdującej się wokół nawisu,

- w tworzeniu projektu można nawiązać / zainspirować się złączami ciesielskimi i konstrukcją drewnianych ganków zabytkowych domów (Rekowo: 6, 11, 12),
- można dopasować się rozstawem / formą do rozstawu osi domów wokół nawisu, ale można również nawiązać rozwiązaniem belek do szachulcowej konstrukcji nieistniejącego kościoła,
- obiekt powinien mieć wydłużoną formę,
- dach - dwuspadowy, o nachyleniu 45°,
- cokół – powinien nawiązywać do historycznych domów,
- pokrycie dachu – najlepiej żeby nawiązywało do obecnego pokrycia obiektów wokół centralnego placu -ceramiczna dachówka zakładkowa.

- W planowanych pracach projektowych i wykonawczych należy uwzględnić zabytkowy drzewostan i go zachować.

-Pożądane efekty po pracach konserwatorskich:

- zachowanie zastanej formy,
- zachowanie oryginalnej substancji i jej dominacja nad dodanymi uzupełnieniami,
- zachowanie wartości dawności,
- stworzenie jedności kompozycyjnej architektonicznej z otaczającym centralny plac założeniem zabytkowych domów.

3. Generalna koncepcja prac konserwatorskich.

Kamienny mur ogrodzeniowy w pierwszej kolejności należy oczyścić z nawarstwień oraz zabrudzeń, a następnie zdezynfekować w celu pozbycia się korozji mikrobiologicznej. W wielu miejscach ogrodzenie było wtórnie uzupełniane cementem, który w większości jest zawilgocony i luźno trzyma się kamieni. Należy zbić te luźne elementy i uzupełnić zaprawami porowatymi o wysokiej przepuszczalności. Sprawdzić i wzmocnić strukturę i statykę obiektu. Wokół muru znajduje się wiele oberwanych części, a także rozluźnionych elementów na nim samym, które należy skleić i przytwierdzić. Ubytki w murze należy uzupełnić, a w miejscach barku dopełnić czapę murów. W punkcie, gdzie lipa przebiła linię obiektu nie należy odtwarzać muru, zostawić w takim stanie, ponieważ stanowi przykład malowniczego połączenia działań człowieka oraz natury. Na koniec należy przeprowadzić zabiegi wzmacniania i hydrofobizacji kamienia. Ceglane elementy muru ogrodzeniowego należy poddać zabiegom konserwacji takim jak w przypadku ceglanych filarów bramnych.

Ceglane filary – należy przede wszystkim oczyścić obiekty metoda mechaniczną. Następnie przeprowadzić zabiegi dezynfekcji oraz odsalania. Należy zniwelować pęknięcia filarów. Dalej trzeba uzupełnić ubytki w cegle ceramicznej (głównie na szczytach) oraz ubytki w spoinie, wykonać fugowanie. Na koniec należy scalić kolorystycznie uzupełnienia oraz przeprowadzić impregnację obiektów środkiem hydrofobowym. Żelazne elementy zawiasów należy pozostawić i poddać konserwacji. Oczyścić z nawarstwień korozyjnych, nałożyć inhibitor, a następnie zabezpieczyć powłokami antykorozyjnymi.

Z badań dr A. Ossowskiego wynika, że **fundamenty kościoła** istnieją pod niewielką warstwą ziemi, nawieżonej na plac w latach 90-tych XX wieku. Widoczne struktury fundamentowe po byłym kościele należy przede wszystkim oczyścić, wzmocnić strukturę i zabezpieczyć. Następnie ująć w projekcie w taki sposób, aby planowana nawierzchnia nie niszczyła ich układu, a plastycznie wkomponowywała się w niego. Dzięki temu będziemy mogli zachować ostatni ślad materialny nieistniejącego kościoła ryglowego. Należy dokładnie zaznaczyć rzut, można nadmurować dwa – cztery rzędy cegieł ceramicznych tak, aby lekko wystawał nad ziemią i przykryć to darnią, która ma właściwości izolacyjne i jest paroprzepuszczalna. Pozyskane podczas prac wykonawczych na terenie pocmentarnym obiekty zabytkowe (nagrobki, tablice i krzyże żeliwne) można ustawić i wyeksponować na terenie wewnątrz muru ogrodzeniowego, co dodatkowo podkreśliłoby funkcję i historię danego placu. Należy jednak pamiętać o potrzebie szybkiej konserwacji i restauracji uzyskanych zabytków, z uwagi na znaczną zmianę warunków (temperatury i wilgotności) ich

zdeponowania. Zabytkowy drzewostan znajdującego się naokołomajdanu należy bezwzględnie zachować.

W okolicy centralnego placu lub przy wejściu na teren byłego kościoła i cmentarza należy umieścić **plansze informacyjną** (ze zdjęciami, rysiem historycznym miejscowości oraz objaśnieniem zabytkowej architektury). Natomiast konstrukcja planowanej wiaty bądź altany powinna subtelnie nawiązywać do zabytkowej architektury znajdującej się wokół nawisu tak, aby stworzyć jedność kompozycyjną.

Droga wokół centralnego placu osady – w dokumentacjach historycznych widnieje informacja, że dawnej dana droga wykonana była z bruku. Niestety obecnie nie widać jego śladu, w związku z czym wokół nawisu należy wykonać drogę z kostki brukowej. Będzie to bardzo dobrze wpisywać się do historycznej zabudowy domostw (z końca XIX, z bogatym i różnorodnym detalem architektonicznym występującym na elewacjach frontowych domostw) znajdujących się wokół majdanu. W stosunku do **drogi brukowanej bocznej** (zgadującej się na linii N-S) nienależącej do założenia okólnicy, sugeruje się również odtworzenie kostki brukowej. Wynika to z faktu, iż obecnie droga jest o szersza niż bruk i nierówna, dodatkowo nawierzchnia ma liczne ubytki i uskoki w swojej strukturze, które powodują, że staje się niebezpieczna zarówno dla ruchu kołowego jak i pieszego. Wskutek odkształceń nawierzchni zniszczeniu uległo pionowe ukształtowanie drogi (spadki, niweleta) i uniemożliwione jest odwadnianie powierzchniowe drogi. Stworzenie równej drogi bez dziur i uskoków poprawi, jakość życia mieszkańców poprzez dopasowanie drogi do celów użytkowych oraz stworzy łatwiejszy dostęp do historycznego i zabytkowego centrum wsi zarówno mieszkańcom regionu jak i turystom, a to podniesie efektywność funkcjonowania obiektów zabytkowych w dłuższym okresie.

4. Program prac konserwatorskich.

POSTĘPOWANIE KONSERWATORSKIE W PUNKTACH:

Kamienny mur ogrodzeniowy:

1. Wstępne odczyszczenie powierzchni szczotkami nylonowymi, lub(w miarę potrzeby) metodą mechaniczną piaskarką (z piaskiem kwarcowym o bardzo drobnej granulacji).
2. Dezynfekcja - oczyszczenie kamieni z mikroorganizmów- środek Lichenicida 264.
3. Wykucie starych spoin z ogrodzenia.
4. Doczyszczenie i przygotowanie starego podłoża - zmycie pod ciśnieniem karcherem.

5. Klejenie i przytwierdzanie rozluźnionych, a także oberwanych elementów kamiennych z uzupełnieniem brakujących elementów kamiennych zaprawą Tubag- zaprawą murarską na bazie naturalnego wapna hydraulicznego NHL-2.
6. Oczyszczenie, odsalanie, uzupełnienia, klejenie, zabezpieczenie elementów ceglanych w murze ogrodzeniowym – jak w ceglanych filarach bramnych.
7. Wzmacnianie i hydrofobizacja powierzchniowa obiektu, np. ATLAS SILSTOP.

Filary ceglane:

1. Oczyszczenie powierzchni obiektów metodą omieczenia szczotkami nylonowymi.
2. Doczyszczanie powierzchni cegieł ceramicznych metodą mechaniczną przy użyciu szczotek stalowych miękkich lub (w razie potrzeby) piaskarką (z piaskiem kwarcowym o bardzo drobnej granulacji).
3. Dezynfekcja – usunięcie mikroorganizmów (np.: środek Lichenicida 264).
4. Odsalanie – kompleks odsalający Remmers.
5. Uzupełnienie ubytków w cegle ceramicznej. Zalecane wykonanie uzupełnień z barwionej w masie zaprawy wapienno-cementowej z dodatkiem piasku mielonego. Należy użyć białego cementu portlandzkiego, oraz suchych pigmentów w proszku.
6. Wykonanie fugowania przy zastosowaniu gotowych zapraw przeznaczonych do tego celu, np: Optolith - Optosan Trass Fuge.
7. Impregnacja środkiem hydrofobowym, np.: ATLAS SILSTOP.
8. Scalenie kolorystyczne uzupełnień przy użyciu suchych pigmentów osadzonych na spoiwie akrylowym – 4% roztwór alkoholowy żywicy Paraloid B-82.

Zawiasy żelazne (tkwiące w jednym z filarów):

1. Mechaniczne oczyszczenie powierzchni szczotka z twardym włosiem, bądź piaskarka.
2. Odtłuszczenie powierzchni acetonem.
3. Nałożenie inhibitora korozji – 15% Taniny w alkoholu etylowym.
4. Zdjęcie taniny wata stalowa drobnej granulacji 0000.
5. Odtłuszczenie powierzchni acetonem.
6. Zabezpieczenia antykorozyjne: 10% Paraloid B-44 w ksylenie oraz воск mikrokryształiczny Cosmolloid 80H, roztwór w benzynie lakowej.

Fundamenty:

Program jest otwarty, ponieważ może ulec modyfikacjom po odsłonięciu i określeniu dokładnego stanu zachowania fundamentów kościoła.

1. Odkopanie fundamentów.
2. Oczyszczenie mechaniczne/chemiczne powierzchni.
3. Dezynfekcja.
4. Odsalanie.
5. Wzmocnienie struktury.
6. Uzupełnienie ubytków.
7. Nadmurowanie parku warstw cegieł.
8. Zabezpieczenie korony murów (np. nałożenie na nią warstwy darni, która izoluje, a zarazem jest paroprzepuszczalna).

5. Aranżacja zabytku po przeprowadzeniu prac konserwatorskich.

Pożądanym efektem jest nadanie murom i całemu założeniu centrum wsiocharakteru muzealno- turystycznego, które umożliwi następujące działanie:

- stworzenie jedności kompozycyjnej architektonicznej oraz spójności przestrzennej z otaczającym centralny plac założeniem zabytkowych domów,
- uczynienie substancji zabytków oraz historycznego charakteru wsi poprzez uwypuklenie fundamentów nieistniejącego kościoła, odpowiednie ukształtowanie zieleni oraz stworzenie przy wejściu na teren centralnego placu planszy informacyjnej,
- stworzenie ciągów komunikacyjnych dla umożliwienia oglądania właściwie wyeksponowanych najciekawszych fragmentów założenia okolicy,
- najważniejszym efektem jest zachowanie malowniczości osady.

Takie działanie przyczyni się do uwypuklenia zabytkowego charakteru wsi owartości historycznej oraz nada jej charakter użytkowy.

Wszystkie zabytkowe elementy osady mają wartość dawności i stanowią świadectwo historyczne w związku z tym ich konserwacja i odpowiednia ekspozycja przyczyni się do zachowania materialnego dziedzictwa kulturowego dla przyszłych pokoleń, a dodatkowo zwiększy walory i potencjał turystyczny zarówno miejscowości jak i regionu.